

SPECIFIC FEATURES OF MUSEOLOGY OF CULTURAL HERITAGE OBJECTS

Norpulat Akhmedjonov

PhD

Jizzakh Regional Center of Pedagogical Skills

Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Museum, Cultural Heritage, Archaeology, Agency, Archaeological Park, UNESCO.

Received: 12.02.25

Accepted: 14.02.25

Published: 16.02.25

Abstract: This article provides information about the legislative reforms undertaken in our country to museum cultural heritage sites, study international experiences of museumization, and strengthen the protection of cultural heritage sites.

MADANIY MEROS OBYEKTLARINI MUZEYLASHTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Norpulat Axmedjonov

PhD

Jizzax viloyat pedagogik mahorat markazi

Jizzax, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Muzey, madaniy meros, arxeologiya, agentlik, arxeologik park, YUNESKO.

Annotatsiya: Ushbu maqolada madaniy meros obyektlarini muzeylashtirish, muzeylashtirishning xalqaro tajribalarni o'rganish hamda madaniy meros obyektlarini muhofaza qilishni kuchaytirish bo'yicha mamlakatimizda amalga oshirilgan qonunchilik islohotlari haqidagi ma'lumotlar o'z ifodasini topgan.

ОСОБЕННОСТИ МУЗЕЕВЕДЕНИЯ ОБЪЕКТОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Норпулат Ахмеджонов

PhD

Джизакский областной центр педагогического мастерства

Джизак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Музей, культурное наследие, археология, агентство, археологический парк, ЮНЕСКО.

Аннотация: В данной статье содержится информация о проводимых в нашей стране законодательных реформах по музейизации объектов культурного наследия, изучении международного опыта музеефикации, усилении охраны объектов культурного наследия.

KIRISH

XX asr davomida tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilishning turli modellari, usullari, xalqaro me'yorlari va qonunlari ishlab chiqilganiga qaramay, yodgorliklarni saqlash muammosi dunyoning ko'plab mamlakatlarida eng keskin muammolardan biri bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. Bu borada Butunjahon merosi qo'mitasi faoliyatida Butunjahon merosi konvensiyasi juda muhimdir. Ushbu Konvensiya ham madaniy, ham tabiiy merosni muhofaza qilish bo'yicha eng muhim xalqaro hujjatdir. Qo'mitada 183 ishtirokchi davlat va 138 mamlakatdagi 830 ta mulki bilan uning ta'siri haqiqatan ham globaldir. Har qanday davlat madaniy merosni muhofaza qilishning umumbashariy tamoyillariga amal qilishi, uni kelajak avlodlarga yetkazish uchun saqlanishi, xavfsizligini ta'minlash, ulardan foydalanish, o'rganish, ommalashtirishni ta'minlashi shart.

Shuni ta'kidlash kerakki, arxeologiya fanining tilida «yodgorlik» tushunchasi umumiy ma'noga qaraganda ancha kengroq talqin etiladi. Arxeologik yodgorliklar «qadimgi odamlarning mehnat yoki diniy faoliyatining har qanday izlari, shuningdek, bir vaqtlar inson tomonidan ishlab chiqarilgan yoki o'z maqsadlari uchun moslashtirilgan qadimiy narsalarning o'zi» deb nomlanadi.

Hozirgi kunda dunyoda arxeologik tabiatni muhofaza qilish sohasidagi nazariy va falsafiy yondashuvlarning rivojlanishi ko'rib chiqilmoqda. Unda tabiatni muhofaza qilishni tadqiq qilish tartib-qoidalarining fanlararo tabiati va shunga mos ravishda arxeologik obidalarda jismoniy aralashuvlar uchun foydalaniladigan rejalashtirish jarayonlari va yondashuvlarining mantiqiy asoslari muhokama qilinadi. Ushbu yondashuvlarning asosi shundan iboratki, arxeologik materiallarni himoya qilish uchun tabiatni muhofaza qilish talablari bilan bir qatorda joyida qoladi, qiymatga asoslangan boshqaruv tartib-qoidalarini har tomonlama tushunish, merosning ijtimoiy-madaniy o'lchovlarini hisobga olish va ma'muriy amaliy mulohazalarni hisobga olish madaniy meros joylarini saqlab qolish uchun zarurdir.

Zamonaviy tabiatni muhofaza qilish nazariyalarining adabiyotlarini ko'rib chiqish va arxeologik merosni muhofaza qilish va taqdim etish sohalarida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarining mantiqiy asoslarini tushunish madaniy meros sohasida rejalashtirish yondashuvining asosini tashkil qiladi.

Madaniy meros - bu qaytarib bo'lmaydigan qiymatning ijtimoiy va iqtisodiy, ma'naviy va madaniy boyligidir. Tabiatning boyligi bilan bir qatorda, bu, shubhasiz, butun dunyo hamjamiyatining milliy o'zini o'zi qadrlashi va tan olinishining muhim asoslaridan biridir.

Madaniy meros obyekti esa - bu tarix va madaniyat yodgorliklaridir. Ular tarixiy voqealar natijasida paydo bo'lgan, tarix, arxitektura, shaharsozlik, iqtisodiyot va boshqa fanlar nuqtayi nazaridan qimmatli bo'lgan, ular bilan bog'liq san'at asarlari va boshqa moddiy madaniyat obyektlari bo'lgan ko'chmas mulk obyektlaridir.

Butun dunyoda, birinchi navbatda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda madaniy meros obyektlari mehr bilan saqlanib qoladi yoki tiklanadi, ular har qanday xalqning tarixi va ma'naviyatining mezonidir. Bu nafaqat katta moliyaviy harajatlarni talab qiladi, balki jamiyatda bo'linishlarni keltirib chiqaradi, chunki madaniy meros obyektlari yangi qurilishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Chunki me'moriy yodgorliklar o'zlarining tarixiy sharoitida, ham yirik me'moriy ansambllarda, ham yakka tartibdagi obyektlarda saqlanishi kerak. Aholining turli guruhlarini o'tmishdagi yodgorliklarni turlicha qadrlashadi, binoni buzish masalasi ijtimoiy tartibsizliklarni keltirib chiqaradi. Bu atrof-muhitni muhofaza qilish va madaniy merosni saqlash juda yangi hodisa ekanligi bilan izohlanadi.

Zamonaviy dunyoda madaniy merosni saqlash sayyoramizning ko'plab shaharlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

ASOSIY QISM

Muzeylashtirish jarayonida yodgorlikning axborot salohiyatini maksimal darajada oshirish kerak. «Muzeifikatsiya» atamasi mahalliy muzeyshunoslik fanida nisbatan yangi tushuncha bo'lib, faqat XX asrning ikkinchi yarmida keng tarqalgan.

Tarixiy, madaniy va tabiiy obyektlarning muzey namoyishi obyektlariga o'tishini ta'minlaydigan muzey faoliyatining yo'nalishini muzeylashtirish deb atash odatiy holdir. Muzeylashtirishning maqsadi tarixiy-madaniy, badiiy, ilmiy qadriyatlarni aniqlash va saqlashdir. Ko'pincha bu atama ko'chmas, nomoddiy va atrof-muhit obyektlariga nisbatan qo'llaniladi, lekin umuman olganda barcha muzey obyektlariga tegishli.

Arxeologik merosni saqlash va yangilash muammosi muhim tarixshunoslikka ega. Uning asosiy qismi muzey faoliyatining alohida bo'limi sifatida arxeologik merosni muzeylashtirish masalalariga bag'ishlangan. Aynan shu faoliyat yo'nalishi, aksariyat tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, arxeologik meros obyektlarini saqlash, o'rganish va namoyish etish uchun sharoit yaratishi mumkin. Tadqiqotchilarning ko'rib chiqilayotgan masalalarga qiziqishi 1950-1960-yillardagi muzey gullab-yashnashi davrida, Ikkinchi jahon urushining madaniy merosga etkazilgan zarari fonida qolgan yodgorliklarni asrab-avaylash zarurati keskin ko'rsatilgan paytda paydo bo'ldi.

Arxeologik merosni saqlash shakllarini kengaytirish masalasi bugungi kunda Rossiyada eng dolzarb masalalardan biridir. Yaqin vaqtgacha tarixiy va madaniyatni yangilashning eng keng tarqalgan usullari quyidagilar edi:

- 1) madaniy meros obyektidan uning asl funksiyasiga ko'ra foydalanish;
- 2) Madaniy meros obyektidan funksiyasi o'zgargan holda foydalanish (saqlab qo'yilgan obyektning asosiy qimmatli sifatlariga zarar yetkazmasdan moslashtirish);
- 3) obyektning ilmiy jihatdan o'rganish va u to'g'risidagi ma'lumotlarni barcha mumkin bo'lgan shakllarda nashr etish;
- 4) Tarixiy-madaniy meros obyektini muzeylashtirish.

Arxeologik merosning ko'chmas obyektlari uchun madaniy merosni yangilashning yuqoridagi usullaridan obyekt to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilish usuli va muzeylashtirish usuli qo'llaniladi. Biroq, ularning birinchisi arxeologik yodgorliklarning saqlanishini ta'minlay olmaydi. Faqat muzeylashtirish arxeologik meros obyektining axborot, jozibador va ekspressiv salohiyatini to'liq aniqlash va undan keyin unga minimal zarar yetkazgan holda foydalanishni ta'minlaydi.

Muzeylashtirish muammosiga to'xtaladigan bo'lsak, birinchi navbatda ishlash kerak bo'lgan obyektlarning turlarini aniqlash kerak. Zamonaviy tadqiqotchilar quyidagi turlarni ajratib ko'rsatishadi:

- arxeologik majmua - arxeologik yodgorliklar majmuyi (qo'shni aholi punktlari, qabristonlar va boshqalar bilan mustahkamlangan turar-joy).

- arxeologik yodgorliklar (tepaliklar, aholi punktlari, qabristonlar va boshqalar);

- arxeologik joylar (alohida inshootlar - binolar, ko'priklar, qal'alar, ariqlar);

Har qanday obyektning muzeylashtirish bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

- aniqlash;

- o'rganish;

- restavratsiya (o'rganishdan keyin zarur bo'lgan konservatsiya, restavratsiya, kamroq rekonstruksiya ishlarini olib borish);

ekspozitsiya maydonini tashkil etish (ekspozitsiyalarni yaratish, turistik marshrutlar va dasturlarni tashkil etish, zarur infratuzilmani yaratish va boshqalar).

Ta'kidlash joizki, arxeologik merosni ekspozitsiyalash, ekspozitsiya maydonini tashkil etish sohasidagi muzey faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega. Buning sababi shundaki, har bir yangi arxeologik mavsumda «muzey maydoni» doimo o'zgarib turadi, to'ldiriladi va ba'zida, aksincha, ko'rgazma obyektlarining bir qismini yo'qotadi. O'z ishida A.N. Medvedning ta'kidlashicha, «bu muammo ikkita asosiy savolni hal qilishdan iborat: «Nima ko'rsatish kerak?» va «Qanday ko'rsatish kerak?». Shunga ko'ra, birinchi masalani hal qilish uchun ko'rgazma uchun arxeologik

obyektni tanlash mezonlarini aniqlash kerak. Zamonaviy tadqiqotchilar muzeylashtirish uchun yodgorlikni tanlashning quyidagi mezonlarini ajratib ko'rsatishadi:

- tarixiy ahamiyati;
- obyektning xavfsizligi;
- informatsion;
- jozibadorlik;
- mavjudligi;
- obyektning joriy qiymati.

Tarixiy-madaniy hududlar tizimida arxeologik yodgorlik hal qiluvchi rol o'ynamaydi, balki tarixiy-madaniy majmuaning ajralmas qismi hisoblanadi, albatta, agar bu tarixiy-madaniy hudud arxeologik hudud sifatida belgilanmagan bo'lsa, unda arxeologik yodgorliklar mavjud. Yodgorliklar konservatsiya va aktuallashtirishning asosiy obyektlari sifatida ishlaydi.

Biroq, Rossiyada arxeologik merosni muzeylashtirishning eng keng tarqalgan, tarixan shakllangan shakli muzey-qo'riqsona hisoblanadi.

Muzey-qo'riqsona tarixiy-madaniy merosni saqlash va ulardan foydalanishning tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib, muzey-qo'riqsonada arxeologik obyekt to'liq ochiladi, muzey muassasasining barcha faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlash, o'rganish va moslashtirishga qaratilgan. Yodgorlik keng doiradagi tashrif buyuruvchilar uchundir (tarix va arxeologiya sohasidagi mutaxassislar va oddiy sayyohlar uchun).

Arxeologik park - bu bizga G'arbiy muzey an'alaridan kelib chiqqan tushuncha bo'lib, dastlab muzey-qo'riqsonaga qaraganda arxeologik merosni in situ (asl joyida) muzeylashtirishning erkinroq shaklidir.

Arxeologik parkda asosiy arxeologik ekspozitsiya majmuasini ushbu arxeologik majmuaning mavjudligi va faol rivojlanishi davrida hududda yashagan odamlarning hayoti va turmush tarzi bilan bog'liq etnografik ekspozitsiya bilan to'ldirishga ruxsat beriladi. Shuningdek, arxeologik merosni rekonstruksiya qilish va modellashtirish kabi muzeylashtirish usulidan foydalanishga ruxsat beriladi.

Bu turdagi muzeylarning paydo bo'lishi XIX asrning 70-yillarida Shvetsiya va Norvegiyada bo'lgan. Keyinchalik bu muzeylar Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham paydo bo'lgan.

Bunday muzeylarni yaratish zarurati, ehtimol, XIX-XX asrlarda sanoatning faol o'sishi, sanoat jamiyatining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Ko'plab xalqlarning turmush tarzi va an'alarini xavf ostiga qo'ydi va shu bilan Yevropa davlatlarining tarixiy va madaniy merosi ulkan qatlamining yo'q qilinishiga olib kelishi mumkin edi.

Bu holat shoshilinch choralar ko'rishni talab qildi. Avvalo, yog'och me'morchilik obyektlari va etnografik yodgorliklar saqlanishi kerak edi. Keyinchalik ma'lum bir madaniy jamoaning yoki

davlat tarixining ma'lum bir davrining turmush tarzi va sharoitini aks ettiruvchi butun tarixiy-memoriy majmualar, arxeologik yodgorliklarni yaratish rejalashtirilgan edi.

Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilishni kuchaytirish maqsadida so'nggi yillarda qonunchilik hujjatlari bilan quyidagilar belgilanganligini alohida ta'kidlashimiz lozim:

moddiy-madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzish hamda davlat muhofazasiga olingan moddiy-madaniy meros obyektlarini nobud qilish, buzish yoki ularga shikast yetkazish bo'yicha tegishli ma'muriy va jinoiy javobgarlik kuchaytirildi;

davlat muhofazasiga olingan moddiy-madaniy meros ko'chmas mulk obyektlarining qo'riqlanadigan tegralarida, alohida muhofaza qilinadigan tarixiy-madaniy hududlarda, shu jumladan, o'zining tarixiy-madaniy qimmatiga ko'ra umumjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan hududlarda va ularning qo'riqlanadigan tegralarida moddiy-madaniy meros obyektlari hisoblanmagan binolar, inshootlar hamda boshqa obyektlarni belgilangan tartibda ruxsatnoma olmasdan qurish yoki buzish bo'yicha ma'muriy va jinoiy javobgarlik belgilandi;

moddiy-madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzishga oid ma'muriy huquqbuzarliklar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi huzuridagi Madaniy meros agentligi (keyingi o'rinlarda - Agentlik) va uning hududiy boshqarmalari mansabdor shaxslari tomonidan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risida bayonnoma tuzish hamda qonunda belgilangan tartibda sudga yuborish amaliyoti yo'lga qo'yildi;

agentlik va uning hududiy boshqarmalari tomonidan moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni ko'zlab sudlarga davlat boji to'lamasdan arizalar va da'volar bilan murojaat qilish joriy qilindi;

agentlik davlat organlari va boshqa tashkilotlar rahbarlariga moddiy madaniy meros obyektlari sohasida aniqlangan qonun buzilishi holatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish to'g'risida ko'rib chiqilishi majburiy bo'lgan taqdimnoma kiritishi huquqiga ega bo'ldi;

agentlikning o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan qarorlari davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, boshqa tashkilotlar va ularning mansabdor shaxslari, shuningdek, fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy etib belgilandi;

moddiy-madaniy meros obyektlariga oid normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari va aholi punktlarining bosh rejalari Agentlik bilan majburiy tartibda kelishilishi joriy qilindi;

YUNESKOning Umumjahon merosi ro'yxatiga tarixiy-madaniy qiymatiga ko'ra kiritilgan respublikadagi hududlar alohida muhofaza qilinadigan tarixiy-madaniy hududlar hisoblanishi hamda ularda rejalashtirilgan qurilish va obodonlashtirish ishlarining loyihalari Agentlik hamda

YUNESKOning Umumjahon merosi markazi bilan majburiy tartibda kelishilgan holda amalga oshirilishi belgilandi;

agentlik tomonidan moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlarini asrashga doir faoliyatga litsenziya va ruxsatnoma berish, shuningdek, litsenziya va ruxsatnoma shartlariga rioya qilinishini nazorat qilish joriy qilindi;

moddiy-madaniy meros obyektlari sohasidagi mahalliy va xorijiy mutaxassislarni fuqarolik-huquqiy tusdagi shartnoma asosida jalb qilish hamda ular mehnatiga haq to'lash miqdorini Madaniy meros jamg'armasi mablag'lari va qonunchilik hujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar mablag'lari hisobidan Agentlik direktori tomonidan belgilash huquqi berildi;

agentlik moddiy-madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlaridan foydalanishdan olingan daromadlar va ularning sarflanishiga oid ma'lumotlarni tegishli sub'ektlardan so'rab olish hamda ularga ushbu mablag'lardan samarali foydalanish bo'yicha ko'rsatma berish huquqiga ega bo'ldi;

moddiy-madaniy meros ko'chmas mulk obyektiga yetkazilgan moddiy zarar miqdorini hisoblash, ulardan foydalanish shartlari va tartibi hamda ularga rioya qilishini ta'minlash tartiblari joriy etildi;

moddiy-madaniy meros obyektlari muhofaza qilinishi, asralishi va ulardan foydalanilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish, moddiy madaniy meros ko'chmas mulk obyektlarining qo'riqlanadigan tegrallarini belgilash va ularni saqlash tartibi tasdiqlandi;

moddiy-madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzganligi hamda moddiy-madaniy meros obyektlarini nobud qilish, buzish yoki ularga shikast yetkazganligi uchun to'lanadigan jarimalar, shuningdek, davlat mulki hisoblangan moddiy-madaniy meros obyektlariga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha mablag'lar Madaniy meros jamg'armasiga yo'naltirilishi belgilandi.

Agentlik va uning hududiy boshqarmalari qonunchilik hujjatlari bilan ularga berilgan huquqlar va vakolatlardan yetarli foydalanmayotgani, majburiyat va funksiyalarni to'liq amalga oshirmayotgani hamda sohada davlat nazoratini tizimli va ta'sirchan yo'lga qo'ymayotganini ko'rsatib o'tish lozim.

XULOSA

Umuman olganda, madaniy meros obyektlarini muzeylashtirishda ilmiy jihatdan asoslangan holda amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Arxeologiya yodgorliklari nomlarini vazifasi bo'yicha (masalan, tepa, qo'rg'on, qoyatosh rasmlari, ibodatxona qoldig'i) muzeylashtirish yurtimizni barcha hududlari uchun turizm jozibasini yanada oshirgan bo'ladi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz hududida qadimgi davrlardan boshlab rivojlangan qishloqlar, shaharlar va sivilizatsiya markazlarining boy o'tmishini arxeologik jihatdan tadqiq etish va tarixiy jarayonlarni tiklash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston

hududi tosh davridan boshlab o'zlashtirilganligi, mamlakatimiz jahondagi ilk shaharsozlik va davlatchilik shakllangan markazlardan biri bo'lganligi, tariximiz va madaniyatimiz chuqur ildizlarga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-sentabrdagi «Arxeologik tadqiqotlarni tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi 792-son qarori
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 3 мартдаги «Моддий маданий мерос объектлари ва ЮНЕСКОнинг умумжаҳон мероси рўйхатига киритилган ҳудудлар муҳофазасини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 119-сон Қарори
3. Шулепова Э.А. Музеефикация памятников как механизм использования культурного наследия в регионе. Автореф. дисс. на соис. уч. степ. док. культ. Москва, 1998. -41 с.
4. Плошница Е. Проблемы музеефикации культовых памятников в Республике Молдова. Вопросы музеологии 1 (7) / 2013. -С.163-170.
5. World Heritage –Challenges for the Millenium. 2007, UNESCO World Heritage Centre. - 200 p.
6. Греков Н.И. Реставрация объектов ландшафтной архитектуры. Музеефикация памятников архитектурной археологии: учебное пособие. Красноярск, 2011. С.3.
7. Conservation of Cultural Heritage in the Arab Region. Issues in the Conservation and Management of Heritage Sites. ICCROM -International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property. Max creative, UAE. 2016. -149 p.
8. Дятчина Е.А., Птухина И.С., Сохранение памятников культурного наследия/Conservation of cultural heritage. Construction of Unique Buildings and Structures, 2017, №4 (55). -Р.95-114.
9. Спиридонова Т.И. Организационно-экономическая модель сохранения объекта культурного наследия: Дисс. на соис. учен. степ. к.т.н.: Спец. 08.04.01. Санкт-Петербург, 2016. 82 с.
10. Линч К. Образ времени / Пер. с англ. В.Л. Глазычева; Сост. А.В. Икопников; Пол ред. А.В. Икопникова. М.: Стройиздат. 1982. 328 с., ил. – Перевод изд.: The Image of the City / Kevin Lynch. – The M.I.T. Press.
11. Ильин О.Н. Инвестиции в сохранение объектов культурно-исторического наследия крупного города: Дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н.: Спец. 08.00.05. Санкт-Петербург, 2009. 188 с.
12. Каулен М. Е. Музеефикация историко-культурного наследия России. — М.: Этерна, 2012. — 432 с. (61)
13. Тишкин А.А., Гребенникова Т.Г. Современные формы актуализации археологического наследия. / Бобров В.В. (отв. ред.) Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения) // Материалы международной конференции. — Кемерово: Кузбассвуиздат, 2016. — 360 с.
14. Минеева И.М. Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Альманах Института Наследия. М.: Изд-во Института Наследия, 2006. — Вып. 13. — 132–146 с.
15. Севан О.Г. Музеи под открытым небом в Европе. [Электронный текст] // Обсерватория культуры. М.: РГБ, 2006. — №3. — 60 – 61 с.